

19. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М., 1998.
20. Трубецкой Е. Смысль войны / Евгений Трубецкой, князь. – М., 1914.
21. Чаадаев П. Я. Полн. собр. соч. / П. Я. Чаадаев. – М., 1991. – Т. 2.

УДК 94 (477.54) «1817 1822»

**Система розселення поселеної кавалерії у
Слобідсько-Українській губернії у
1817–1822 роках**

Бучаста С. І.

Buchasta S. System Deployment Lodged Cavalry in Slobodsko-Ukrainian Province 1817–1822. The article examines the process of forming a new deployment system in the settlement of the military cavalry in Slobodsko-Ukrainian province during its organization. The basic goals of redistribution of population. It is concluded that the artificially created deployment system gave rise to a unified infrastructure settlements.

Keywords: system deployment, military settlements and infrastructure.

Бучастая С. И. Система расселения поселенной кавалерии в Слободско-Украинской губернии в 1817–1822 годах. В статье исследован процесс формирования новой системы расселения на территории военного поселения кавалерии в Слободско-Украинской губернии в период его организации. Выявлены основные цели перераспределения населения. Делается вывод о том, что искусственно созданная система расселения порождала унифицированную инфраструктуру населенных пунктов.

Ключевые слова: система расселения, военные поселения,

інфраструктура.

Бучаста С. І. Система розселення поселеної кавалерії у Слобідсько-Українській губернії у 1817–1822 роках. У статті досліджено процес формування нової системи розселення на території військового поселення кавалерії у Слобідсько-Українській губернії у період його організації. Виявлено основні цілі перерозподілу населення. Робиться висновок про те, що штучно створена система розселення породжувала уніфіковану інфраструктуру населених пунктів.

Ключові слова: система розселення, військові поселення, інфраструктура.

У вітчизняній історичній науці довгий час військові поселення визнавались невдалим державним економічним експериментом. Вплив нових адміністративних утворень на розвиток окремих територій комплексно не розглядався незважаючи на значний за часом період їх існування з 1816 до 1857 року. Лише від початку 1990-х років з'явилися роботи щодо окремих регіональних поселень, що дозволило дослідити нові аспекти економічного розвитку поселеної системи. По-новому осмислюються питання економічної ефективності військових поселень [1; 2; 3; 4; 15]. Автор статті вважає за необхідне на прикладі округів військових поселень кавалерії у Слобідсько-Українській губернії розглянути особливості територіального розміщення населення як основи формування матеріальної інфраструктури населених пунктів, яка забезпечувала життєздатність соціально-економічного середовища поселення.

Згідно проектів «Учреждения о военном поселении пехоты» та «Учреждения о военном поселении регулярной кавалерии» (1817 р.) для поселення полку призначався певний територіальний округ казенних земель з усіма корінними жителями. Округ повністю виключався з цивільного відомства та поступав до безпосереднього військового управління стаючи закритою системою. В масштабах держави округи військових поселень

до 1826 року були територіально розміщені у Новгородській, Петербурзькій, Вітебській, Могилевській, Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській губерніях у відповідності до стратегічних цілей створення другого ешелону оборони північних, західних і південних кордонів держави. У разі війни вони ставали базою продовольчого та фуражного забезпечення, джерелом резервів діючої армії [3, с. 100].

Система розселення в середині округів, як територіально цілісна сукупність населених пунктів, повинна була функціонально відповідати головним стратегічним та економічним цілям військового поселення та забезпечувати самопродовольство війська від землі округу завдяки суміщенню землеробських та військових занять населення, квартирне розміщення окремих армійських частин, підготовку матеріальних та людських резервів для армії. «Округи військових поселень, на думку імператора та представників верховної влади, повинні були стати своєрідними еталонними, або зразковими, побудовами в плані розвитку сільських та малих міських поселень» [3, с. 101].

У 1817 році на території Зміївського та Вовчанського повітів. Слобідсько-Української губернії були поселені чотири полки 3-ї (пізніше перейменованої у 2-гу) уланської дивізії – Таганрогський, Чугуївський, Борисоглібський та Серпухівський. За проектом для поселення регулярного кавалерійського полку призначалася територія не менше 30 тис. десятин землі з населенням не менше 7 тис. ревільких душ [4, с. 57].

До складу поселеного кавалерійського полку входило 3 поселених, 3 резервних та 6 діючих ескадронів. Поселені ескадрони формувалися частково з солдат полку та переважно з корінних мешканців віком до 45 років з розряду державних селян або козаків [15, с. 59]. Розподіл поселенців між категоріями поселених хазяїв, резервних та діючих залежав від майнового становища. Всі поселенці поступали до складу поселених та резервних ескадронів разом із всім своїм господарством – будинками, тягловою худобою, ділянкою землі, знаряддями праці. Будувати нові поселення було недоцільним.

У кожному поселеному ескадроні налічувалось 8 унтер-офіцерів, 3 сурмача, 180 рядових, а всього 191 хазяїн-поселянин, які отримували осілість. Тобто, кожному з них покладався наділ орної землі, дім для проживання, господарчі споруди, знаряддя праці. У трьох поселених ескадронах оселялось 573 хазяїна. У трьох резервних ескадронах оселялась така ж сама чисельність та склад чинів, які визначались як помічники хазяїв та складали з ними одне господарство (родину). Крім того, у кожному поселеному та резервному ескадрону проживали 4 вахмістра, 4 унтер-офіцера, 1 старший вахмістр та 1 квартирмейстер, які не отримували осілости (непоселені). 18 штаб та обер-офіцерів поселених та резервних ескадронів також отримували квартири без осілости [8, арк. 20-20 зв.].

До складу 6 діючих ескадронів входило 1080 рядових (по 180 у кожному ескадроні), 49 штаб- та обер-офіцерів, 108 унтер-офіцерів, 19 сурмачів, 30 нестройових, 20 майстрових, 19 фурлейтеров. Всього 1325 чоловік. Понад те, у окрузі кожного полку перебував учбовий ескадрон з 200 кантоністів старшого віку та команди «служачих» та «неслужачих» інвалідів, кількість яких не обмежувалась [7, с. 58-59].

Кожне господарство хазяїна з резервним приймало на постій двох солдатів з діючих ескадронів, які в свою чергу у вільний від служби час надавали допомогу хазяїну по господарству. Для інших чинів необхідно було організувати квартири у селищах округу та необхідну матеріально-господарчу базу для несення служби.

При складанні списків поселенців у округах 2-ї уланської дивізії виявилось, що кількість міцних господарств місцевих жителів значно перевищує нормативну. Так у Таганрогському полку нараховувалось поселенців-хазяїв 676, резервних 658, у Чугуївському – 659 та 761, у Борисоглібському – 758 та 758, у Серпухівському 750 та 726 відповідно [12, арк. 6-12]. Аби не втратити додаткову господарчу базу було дозволено записувати всіх в надкомплектне число, навіть якщо не буде вистачати чинів у діючих ескадронах [8, арк. 93-94]. Дозволялось порушувати

віковий ценз, переводити до престарілих отців-хазяїв синів з діючих ескадронів. Осілість отримували також інваліди за віком (після 45 років) та станом здоров'я, які виконували посильні їм функції у поселенні. Такі надкомплектні хазяї також приписувались до одного з 573 господарств поселян-хазяїв.

З'єднуючи декілька категорій поселенців у одному господарстві, уряд сприяв підвищенню його ефективності та стабільності. Диференціація військово-поселенських господарств зводилась до мінімуму. Поселенцям надавались відповідні економічні та соціальні гарантії, аби як найскоріше досягти стабільності економічного розвитку поселень. Але значно збільшувався перелік обов'язків [3, с. 101]. Господарча структура селищ уніфікувалась.

Пошук раціональної схеми розселення ескадронів 2-ї поселеної дивізії у населених пунктах. У квітні 1818 року наказом О. А. Аракчєєва було оголошено, що в окрузі 3-ї уланської дивізії селища переноситися не будуть крім хуторів, які знаходились на землях, що відходили поміщикам-власникам черезсмужних угідь як компенсація. Негативний досвід поселень піхоти з розміщення хазяїна та резервного в одному домі відмінявся, але наказувалось зберігати при розселенні сімейні зв'язки [13, арк. 13-17].

Первинною одиницею розселення повинно було стати ескадронне селище. Головним принципом розселення ескадронів вважались зручність в обробці полів та близькість доставки хліба і сіна. Орні та сінокісні ділянки не повинні були віддалятися від селища більш ніж на 5 верст. Враховуючі ці розрахунки та принципи Комісія тимчасового управління військовим поселенням 3-ї уланської дивізії у жовтні 1817 року запропонувала розселити кожний ескадрон на 4, а полк на 12 селищ. У 13-му селищі розташовувався полковий штаб. Але при натурному обстеженні місць розселення командирам полків рекомендувалось не обмежуватись запропонованою схемою та фіксувати всі зручні для організації ескадронних селищ існуючі населені пункти

як на землях військового поселення, так і на черезсмужних поміщицьких угіддях [10, арк. 324]. У відповідності до Положення «О выборе мест для построения полковых штабов и поселенных рот в округах военного поселения 1-й Гренадерской дивизии» вимогами до місцеположення селищ були: достатня кількість води для людей та худоби, здорове природне положення, близькість орних ділянок та городів, можливість забезпечення будівельними матеріалами, відсутність природних перешкод у сполученні між полковим штабом, ескадронами та взводами [11, арк. 17-17 зв.].

Протягом наступних років уточнювались складені посімейні списки поселенців різних соціальних категорій. Через смужні поміщицькі земельні ділянки обмінювались на інші за округом військового поселення. Уточнювався та вирівнювався кількісний склад полків та площа земель округів.

24 жовтня 1822 року наказом О. А. Аракчеєва було затверджено запропоноване Комісією тимчасового управління нове положення про місця розміщення поселених ескадронів 2-ї уланської дивізії. Кількість землі округу кожного полку вже складала 40 000 десятин. Ділянки землі переводились з одного округу до другого для вирівнювання. Кількість поселених хазяїв тепер складала 549 в поселених ескадронах та 51 у фурштатській роті, що разом становило 600 в полку. Розселення ескадронів 2-ї уланської дивізії відбувалося як сукупно так і по півескадронах та взводах (див. табл. 1).

Майже у всіх ескадронах залишалося значне число надкомплектних хазяїв, які оселялися у селищах або на окремих місцях, або ставили свій дім на дворі хазяїна, до якого були приписані. Для розміщення інвалідів були призначені селища Кочеток, П'ятницьке та Покровське [9, арк. 39 зв.- 40].

Але у більшості випадків існуючі населені пункти обрані для організації ескадронного селища не відповідали потребам нового плану розселення за чисельністю поселенців різних категорій. Тому за новою програмою розселення передбачувалося переселення

разом з будинками великої кількості поселян з малих селищ та хуторів. У окрузі Таганрогського полку на місці залишилося – 1001 будинок, було перенесено – 1094. В окрузі Чугуївського полку відповідно – 977 та 551, Борисоглібського – 1554 та 579, Серпухівського – 592 та 1254 [11, арк. 102 зв., 130-134, 163, 198]. В переселенні були задіяні в окрузі Таганрогського – 44 хутори, 31 селище, 3 слободи, в окрузі Чугуївського полку – 4 селища, 1 слобода та 1 місто, в окрузі Борисоглібського – 3 хутори, 1 селище, 2 слободи, в окрузі Серпухівського – 27 хуторів, 23 селища, 3 слободи. В окремих випадках декілька населених пунктів об'єднували в один (Шелудьківка та Гинєєвка, Тетлега та Зарожне), або засновували їх на нових місцях (Новопокровське та Коробочкіно).

Відстань ескадронних, півескадронних та взводних селищ від полкового штабу складала від 4 до 25,5 верст, від ескадронних штабів – від 2 до 12 верст. Відстань між взводами у одному селищах зазвичай рівнялась декільком сажням, а окремо розселені взводи відстояли один від одного на декілька верст.

Планування і забудова селищ в полкових округах набували системного і регулярного характеру. Протягом 1823–1824 років були розроблені та затверджені проектні плани селищ 2-ї уланської дивізії – Артемівське, Юрченкове, Василенкове, Бурлуцьке, Новопокровське, Коробочкине, Борисоглібськ, Скрипаєво, Мосьпанове, Вербовка, Борщове, Бригадирівка, Яковенкове, Волохово та міста Чугуїв [14, арк. 47-48]. Розмір населеного пункту визначалися його статусом.

Видане у 1821 році положення «О числе, разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и расположение оных по домам» остаточно закріплювало устрій та структуру ескадронних поселень, надавало поняття про функціональне призначення будівель [5].

Кожний військовий поселянин-хазяїн отримував окремий будинок, у якому передбачалась окрема кімната для постояльца з числа чинів діючих ескадронів. Кожний резервний, помічник хазяїна, отримував дім трохи менший за хазяйський на одному

дворі з ним. Усього таких дворів з двома будинками у ескадроні нараховувалось 183. У кожному дворі квартирувало 2 рядових з діючих ескадронів. Військові поселенці та їх помічники мали один номер у списках хазяїв, який співпадав з номером їхніх будинків (дворів), ділянок землі у полях та городах. Цей же номер позначався на погонах та картах поселень. Рядові першого взводу кожного поселеного та резервного ескадрону займали номери з 1 до 41, другого – з 46 до 86, третього – з 91 до 131, четвертого – з 136 до 176, поселені унтер-офіцери та віце-унтер-офіцери відповідно займали номери 42, 43, 44, 87, 88, 89, 132, 133, 134, 177, 178, 179, молодші вахмістри – 45, 90, 135, 180. Для проживання сурмачів призначалися окремі дома під номерами 181, 182, 183. Нумерація садиб розпочиналася з правого флангу головної вулиці ескадронного селища.

В кожному ескадроні крім вищеозначених 183-х дворів мало знаходитись ще 7 будинків ескадронного штабу та ескадронний критий манеж на 2 вольти. Зазвичай вони розташовувались на площі у середині поселення ескадрону та виконували функції адміністративного центру.

До штабних будинків відносилися: два будинки для проживання восьми офіцерів кожний, два будинки для непоселених унтер-офіцерів і віце-унтер-офіцерів, будинок для чергового по ескадрону офіцера, ескадронного комітету, проживання старших вахмістрів та квартирмейстерів поселеного та резервного ескадрону, будинок для ескадронної школи суміщеної з капличкою, будинок для ескадронних лавок та ескадронних пожежних інструментів. Для розміщення 314 стройових коней двох діючих ескадронів у кожному взводі будувалося по дві конюшні, всього в ескадронному поселенні – 8. Ще одна стайня для 50 стройових коней резервного ескадрону також будувалась у поселенні.

Такий устрій ескадронного селища стосувався сукупного поселення всього поселеного ескадрону. Допускалося також розділення ескадрону на півескадрони, півескадрон та два взводи, або роздільно всі чотири взводи. У таких випадках кількість та

призначення штабних будинків у окремих населених пунктах визначались окремими правилами [6].

У кожному населеному пункті формувалась відповідна уніфікована інфраструктура, яка забезпечувати поселеним, резервним та діючим ескадронам полку управління, проживання, військову підготовку, господарче забезпечення поселеної та діючої частин, утримання та оновлення кінного складу, освітні, медичні та соціальні гарантії поселенням, потреби релігійного культу, поліцейські функції охорони порядку, виробництво будівельних матеріалів та благоустрій.

Разом із змінами системи розселення змінювалась і транспортна мережа, яка є невід'ємною її частиною. Вона з'єднувала опорні центри різного ієрархічного рівня – полкові, ескадронні, взводні селища. Рівень комунікації між ескадронними селищами визначав швидкість мобілізації військ у разі необхідності. Дороги в окрузі дивізії поділялись на державні великі проїзні, якими опікувалось Управління шляхів сполучення та комунікаційні, що вели від ескадронних штабів до сіл приналежних даному ескадрону, з'єднували ескадронні селища між собою та з полковим штабом. Для будівництва та обслуговування ділянки доріг розділялися між взводами та ескадронами відповідно до місця квартирування. Польові дороги до лісів та полів залишалися в існуючому стані для проїзду на робочому возі [8, арк. 41 зв.-42 зв.].

Поселення військ в аспекті розселення виглядало як наближення виробничих сил до землі для підвищення економічної ефективності території розселення в цілях створення нової господарчої бази армії. Головною метою такого перерозподілу населення було забезпечення стабільного економічного розвитку населених пунктів, забезпечення військ квартирами та необхідними будинками та спорудами. Укрупнення селищ, вирівнювання їх економічної розвиненості, транспортної доступності, уніфікація інфраструктури повинні були стати головними інструментами в досягненні мети. Нова система розселення, яка формувалася за заданими державними потребами

векторам, змінила історично сформовану дрібнодисперсну мережу населених пунктів у частині регіону, їх адміністративний статус та демографію.

Примітки

1. *Блашков Ю. А.* Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине XIX века: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ю. А. Блашков. — Минск, 1984.
2. *Кандаурова Т. Н.* Военные поселения в России: аспекты экономической истории / Т. Н. Кандаурова // Экономическая история: Ежегодник. 2000. — М., 2001.
3. *Кандаурова Т. Н.* Модели развития военных поселений первой половины XIX в. в России: общее и особенное / Т. Н. Кандаурова // Документ. Архив. История. Современность: Сб. науч. труд. — Екатеринбург, 2002. — Вып. 2.
4. *Колеватов О. О.* Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817—1832 рр.: адміністративно-господарська структура: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. О. Колеватов. — Чернігів, 2007.
5. *Положение о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам* // Разные положения о военном поселении. — 1821. — Кн. 2.
6. *Правила о разделении эскадронных штабных строений в различных видах поселения эскадронов, кроме совокупного* // Разные положения о военном поселении. — 1821. — Кн. 2.
7. *Хроника Российской императорской армии, составленная по Высочайшему повелению.* — СПб., 1852. — Ч. 5.
8. ЦДІАК України. — Ф. 1314. — Оп. 1. — Спр. 3.
9. ЦДІАК України. — Ф. 1323. — Оп. 1. — Спр. 45.
10. ЦДІАК України. — Ф. 1352. — Оп. 1. — Спр. 1.
11. ЦДІАК України. — Ф. 1352. — Оп. 1. — Спр. 41.
12. ЦДІАК України. — Ф. 1352. — Оп. 2. — Спр. 14.
13. ЦДІАК України. — Ф. 1353. — Оп. 1. — Спр. 1.
14. ЦДІАК України. — Ф. 1353. — Оп. 1. — Спр. 29.
15. *Ячменихин К. М.* Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. — Чернигов, 2006.

Таблиця 1

Розселення поселених та резервних* ескадронів 2-ї уланської дивізії затверджене наказом Головного над військовими поселеннями начальника № 249 від 24. 10. 1822 р.
[9, арк. 1-22зв.; 11, арк. 49-70]

	Таганрогський уланський полк	Чугуївський уланський полк	Борисо-глібський уланський полк	Серпухівський уланський полк
Дивізійний штаб	м. Чугуїв			
Полковий штаб	сел. Печеніги	м. Чугуїв	сел. Вербовка	сел. Балаклія
Фуршгатська рота				
1-ий ескадрон				
Ескадронний штаб				
1-й взвод				
2-й взвод				
3-й взвод				
4-й взвод		сел. Новопокровське		
2-ий ескадрон			сел. Андріївка	сел. Борщове
Ескадронний штаб				
1-й взвод	сел. Юрченково	сел. Малинівка		
2-й взвод				
3-й взвод				
4-й взвод				
3-ий ескадрон				
Ескадронний штаб	сел. Бурлуцьке	сел. Зарожне і Тетлега	сел. Скрипаєво	сел. Яковенкове
1-й взвод				
2-й взвод				
3-й взвод				
4-й взвод		сел. Піщана		

* В кожному поселеному (з резервним) ескадроні квартирував двоочий дивізіон